

SUİTDER

SDÜ İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ DERGİSİ

Süleyman Demirel University Journal of Humanities and Social Sciences

Sayı/Issue	64-Aralık 2025 / 64-December 2025
Makale Bilgisi/ Article Info	Araştırma Makalesi / Research Article
Başvuru Tarihi/ Submitted Date:	29 Temmuz 2025 / 29 July 2025
Kabul Tarihi/ Accepted Date:	30 Eylül 2025 / 30 September 2025
Atıf/Citation:	Tülüce, H. A. (2025). Yazıdan Matbaaya: Eleştirel Düşüncenin Epistemolojik Serüveni ve Osmanlı Örneği. <i>Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi</i> (64). 141-160
DOI:	10.35237/suitder.1753274
Benzerlik / Similarity: %	0

Yazıdan Matbaaya: Eleştirel Düşüncenin Epistemolojik

Serüveni ve Osmanlı Örneği

From Writing to Print: The Epistemological Trajectory of Critical

Thought and the Ottoman Case

Hüseyin Adem TÜLÜCE

Öz

Bu çalışmada, eleştirel düşüncenin tarihsel ve kültürel gelişimi, yazı ve matbaa bağlamında ele alınmakta ve İslam medeniyetine özgü epistemolojik sınırlılıklar tartışılmaktadır. Eleştirel düşünce, sadece bireysel bir bilişsel yeti değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel koşullarla şekillenen tarihsel bir bilinç biçimi olarak tanımlanır. Yazının ve özellikle matbaanın icadı, bilginin sorgulanabilirliğini ve yaygınlaştırılmasını mümkün kılarak eleştirel düşüncenin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Osmanlı'da matbaanın geç benimsenmesi, kutsal metinlere ve yazılı kültüre atfedilen yüksek epistemik statüyle ilişkilendirilmiş; bazı temel metinlerin eleştiriden muaf tutulması, eleştirel aklın gelişimini sınırlamıştır. Kitapların yalnızca bilgi değil, aynı zamanda kutsiyet taşıyan nesneler olarak görülmesi, metne ve müellife yönelik eleştiriyi kültürel olarak tabu haline getirmiştir. Makale, eleştirel düşüncenin gelişimi için epistemik alçakgönüllülüğün ve çoğulcu bir düşünsel iklimin gerekliliğine vurgu yaparak, İslam dünyasında entelektüel özgürleşmenin imkanlarını tartışmaya açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Epistemoloji, Eleştirel Düşünce, Yazılı Kültür, Osmanlı İmparatorluğu.

Abstract

In this study, the historical and cultural development of critical thinking is examined in the context of writing and printing, and the epistemological limitations specific to Islamic civilization are discussed. Critical thinking is portrayed not merely as an individual cognitive skill but as a historically shaped mode of awareness, deeply influenced by social and cultural contexts. The invention of writing—and more significantly, the printing press—dissemination, and critical evaluation of knowledge, thus enabling the institutionalization of rational inquiry. However, the late

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, E-Posta: huseyinadem.tuluca@aksaray.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3999-739X>, ROR ID: <https://ror.org/026db3d50>

adoption of the printing press in the Ottoman Empire has been associated with the high epistemic status attributed to sacred texts and written culture; the exemption of certain foundational texts from criticism limited the development of critical thinking. The perception of books as not only carriers of knowledge but also as sacred objects culturally rendered criticism of the text and its author a taboo. The article argues that for critical thinking to flourish in Islamic intellectual life, there must be a shift toward epistemic humility and pluralistic modes of reasoning. It suggests that a renewed intellectual culture—rooted in tradition yet open to critique—could pave the way for the revitalization of critical inquiry in contemporary Muslim societies.

Keywords: Philosophy, Epistemology, Critical Thinking, Written Culture, Ottoman Empire.

GİRİŞ

Eleştirel düşünce, insan aklının bilgi ile kurduğu ilişkide bağımsız ve sorgulayıcı bir tutum geliştirme çabasını ifade eder. Bu nedenle, eleştirel düşünce, bireysel ve toplumsal düzeyde karşılaşılan bilgileri değerlendirme, sorgulama ve yeniden yapılandırma yetisini içeren temel bir zihinsel etkinliktir. Bu etkinlik yalnızca entelektüel bir çaba değil; aynı zamanda bireyin epistemolojik¹ bir tutum geliştirerek bilgiye ulaşma, bilgiyi dönüştürme ve ona eleştirel bir mesafe koyabilme yeteneğidir. İnsanlık tarihi boyunca, bilgiye ulaşma ve bilgiyi değerlendirme biçimleri, toplumların entelektüel gelişimini şekillendiren temel dinamiklerden biri olmuştur. Bilginin otoritelere bağlı olduğu dönemlerde, bireyin eleştirel bir perspektif geliştirmesi oldukça sınırlıyken; özgürlük ve sorgulamayı teşvik eden kültürel ortamlarda, sıradan bireyler dahi eleştirel düşünceye yönlendirilebilmiştir. Bu durum, düşünmenin yalnızca bireysel bir kabiliyet değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel koşullar tarafından şekillenen bir olgu olduğunu göstermektedir.

Ancak bu belirleyicilik, düşünmenin bütünüyle pasif bir biçimde öğrenilen ya da koşullara indirgenen bir süreç olduğu anlamına gelmez. Düşünme, toplumsal ve kültürel koşulların etkisi altında gelişmekle birlikte, öz farkındalık ve sorumluluk gerektiren tarihsel bir etkinliktir. İnsan, geçmişten devraldığı düşünsel mirası yeniden keşfetmeli, kavramalı ve bu süreci bilinçli bir şekilde yeniden inşa etmelidir. Heidegger, düşünmenin kaygıyla beslendiğini vurgular; insan çoğu zaman dünyadaki kaygı verici durumlara rağmen düşünmeyi erteler. Oysa düşünme, bireyi kendi varlığıyla buluşturan bir süreçtir (Heidegger, 2013, s. 1-3). Bireyin varlığıyla yüzleşerek gerçekleştirdiği bu düşünme çabası, zamanla yazılı kültür aracılığıyla toplumsal bir hafızaya dönüşmüş ve eleştirel sorgulamanın zemini haline gelmiştir. Böylece tarihsel süreçte yazılı kültürün etki alanını genişletmesinin, eleştirel düşüncenin kurumsallaşmasına ve bilimsel yöntemlerin uygulanmasına olanak tanıdığını ileri sürmek mümkündür (W. J. Ong, 2013, s. 45-55).

Öte yandan eleştirel düşüncenin ortaya çıkması bağlamında Aydınlanma Çağı, Batı düşüncesinin tarihsel evriminde bir kırılma noktasıdır. Bu dönem, insan aklının kendi sınırlarını keşfetmeye başladığı epistemolojik bir dönüşüm sürecidir. Aristotelesçi felsefenin ve geleneksel bilim anlayışının yerini, Descartes'in metodik kuşkuculuğu ve Galileo'nun deneysel gözlemleri aracılığıyla şekillenen akılcılık, deneycilik ve pozitivism almıştır. Bu süreç, Batı düşüncesinin metafizik temellerden uzaklaşmasını sağlarken, insanın dünyayı anlama biçimini derinden dönüştürmüş, bireyin hem doğaya hem de kendi varoluşuna bakışını yeniden yapılandırmıştır. Duralı'nın perspektifinde, Aydınlanma yalnızca entelektüel bir hareket değil; insan aklının sorumluluk, özgürlük ve sorgulama yetisiyle tarih boyunca kendini ifade etmesinin simgesidir (Duralı, 2000, s. 88-100). Aydınlanma dönemiyle birlikte kutsal metinler de dâhil olmak üzere her türlü yazılı kaynağın eleştirel yöntemlerle incelenmesi olanaklı hale gelebilmiştir. Bu gelişme,

¹ Epistemoloji, bilimlerin ortaya koyduğu sorunları felsefi açıdan inceleyen; çeşitli bilimlerin ilkelerini, varsayımlarını ve sonuçlarını eleştirerek değerlendiren; onların mantıksal kökenini ve nesnel değerini belirlemeye çalışan bir disiplindir (Akarsu, 1998, s. 70).

bilgiye yönelik geleneksel tutumlarda köklü bir dönüşüm yaratmış; bilgi, yalnızca aktarılması gereken bir içerik olmaktan çıkarak rasyonel sorgulama süzgecinden geçirilen, yeniden değerlendirilen ve dönüştürülebilen dinamik bir yapı kazanmıştır (Bağır, 2014, 282-283).

Günümüzde ise eleştirel düşünce, modern dünyanın en temel bilişsel kavramlarından biri olarak kabul edilmekte; bireyin bilgiye ve yerleşik kanaatlere karşı sorgulayıcı, mantıklı ve sistematik bir zihinsel tutum geliştirmesini ifade etmektedir. Eleştirel düşüncenin temelini oluşturan bu zihinsel tutum, bilginin neliğine dair bir farkındalığı da açığa çıkarmıştır. Bilgi, yalnızca toplumsal onay görmüş inançların ürünü değil; aynı zamanda gözleme, deneyime ve geçerliliği sınanabilir yöntemlere dayanan sistemli denetim süreçlerini de kapsamaktadır. Bir bilginin güvenilirliği, onun toplum tarafından kabul görmesinden ziyade, bu kabulün ardında yatan yöntemsel gerekçelerin geçerliliğiyle doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle, her inanç doğrulanmış bilgiye dönüşmez; sınanmamış ve eleştirel ölçütlerle değerlendirilmemiş inançlar bilgi olarak değerlendirilemez (Ramazan, 2020, s. 17). Bu perspektifle bakıldığında eleştirel düşünce, aynı zamanda sorgulayıcı tavır ile inanç arasında süreklilik arz eden bir etkileşim alanıdır (Ricoeur, 1999, s. 12).

Bu bağlamda, eleştirel düşünce yalnızca bir düşünme biçimi değil, aynı zamanda bireyin bilgiye yönelik tutumunu dönüştüren epistemolojik bir farkındalık düzeyidir. Bu farkındalık, bireyi otoriteye körü körüne itaat etmekten alıkoyar; ona bilgiyle arasına mesafe koyma ve bilgiyi yeniden yapılandırma özelliğini kazandırır. Ancak bu sürecin sağlıklı olarak işlemesi, bireyin içinde yetiştiği kültürel ortamla yakından ilişkilidir. Otoritenin sorgulanamaz kabul edildiği, düşünsel farklılığın bastırıldığı ve bilgiye kutsiyet atfedilen toplumsal yapılarda, eleştirel düşünce gelişmekte güçlük çeker. Bu nedenle, eleştirel düşüncenin bireydeki gelişimi kadar, bu düşünceyi mümkün kılacak kurumsal ve kültürel zeminlerin oluşturulması da büyük önem taşır.

Yöntem ve Sınırlılıklar

Bu araştırma, tarihsel-analitik yöntem çerçevesinde kurgulanmıştır. Çalışmada, eleştirel düşüncenin epistemolojik temelleri ile yazılı kültür arasındaki ilişki, felsefi metinler ve ikincil literatür aracılığıyla incelenmiş; farklı dönem ve medeniyetlerdeki epistemolojik dönüşümler karşılaştırmalı bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Yöntemsel tercih, eleştirel düşüncenin yalnızca bireysel bir entelektüel etkinlik olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel koşulların belirleyiciliği altında gelişen tarihsel bir süreç olarak ele alınmasını mümkün kılmaktadır.

Makale, toplumsal, dinî ve kültürel etkenlerin bireylerin düşünme biçimleri üzerindeki belirleyici rolünü analiz etmeyi amaçlamakta ve bu doğrultuda, İslam medeniyeti örneği üzerinden bilgiye ve özellikle kitaplara atfedilen kutsiyetin eleştirel düşüncenin oluşumu üzerindeki etkilerini tartışmaya açmaktadır. İslam dünyasında yazılı metinlere atfedilen yüksek değer, bir yandan bilginin üretimini teşvik etmiş; öte yandan metinlerin ve müelliflerinin eleştiriden muaf tutulması, sorgulayıcı yaklaşımın gelişimini sınırlandırmıştır. Özellikle matbaanın geç benimsenmesi ve el yazmalarına yüklenen değer, bilgiye yönelik eleştirel bakışın toplum genelinde yaygınlaşmasını engelleyen başlıca faktörler arasında değerlendirmek olanaklı görülmektedir. Bu çerçevede, makale, genelde yazılı kültürün özelde ise matbaanın düşünme biçimleri üzerindeki dönüştürücü etkisini karşılaştırmalı ve analitik bir bakış açısıyla ele almaktadır. Çalışmada, tarihsel-analitik yöntem kullanılarak yazılı kültür, matbaa ve eleştirel düşünce arasındaki ilişkiler, literatür taraması ve karşılaştırmalı analiz yoluyla incelenmiştir.

Çalışmanın kapsamı belirli tarihsel kırılma noktalarıyla sınırlandırılmıştır. Batı düşüncesinde Aydınlanma süreci ile İslam medeniyetinde yazılı kültüre ve matbaaya atfedilen değer, karşılaştırmalı bir eksenle ele alınmış; diğer kültürlerdeki gelişmeler inceleme dışında bırakılmıştır. Ayrıca, eleştirel düşüncenin epistemolojik ve tarihsel boyutları merkeze alınmış; pedagojik, psikolojik veya bilişsel yönleri çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur. Dolayısıyla bu araştırma, eleştirel düşüncenin yazılı kültür ve epistemolojik dönüşümler bağlamında tarihsel bir

analiziyle sınırlıdır. Daha geniş kapsamlı değerlendirmeler ve disiplinlerarası açılımlar, sonraki araştırmalara bırakılmaktadır.

1. Eleştirel Düşüncenin Tarihsel Gelişimi

Düşünmek kelimesi, günlük yaşamda sıkça ve çeşitli şekillerde kullanılsa bile tam olarak ne kastedildiğini tanımlamak kolay değildir. Bu nedenle düşünme denildiğinde çerçevesi belirlenmiş bir tanım ve açıklama yapabilmek kolay görünmemektedir. Ancak bu duruma rağmen düşünmenin en önemli ve belirgin özelliği, bir yol ayrımında kalmakla ortaya çıkmasıdır. Belirsizlik ve iki (ya da daha fazla) alternatifi varlığı, düşünceyi harekete geçirir. Her şey sıradan ve akıcı bir şekilde ilerliyorsa, orada düşünmeye ihtiyaç yoktur. Fakat bir güçlük ya da kararsızlık insanı durdurduğunda, zihin yeni bir bakış açısı aramaya başlar. Böylelikle sorunun çözülme ihtiyacı, düşünce sürecinin yönlendirici unsuru olur. Bu nedenle düşünmenin kaynağı, karışıklık ya da şüphe durumudur. Descartes, bilgiye sağlam ve kalıcı bir temel oluşturabilmek amacıyla, tüm bilgileri kökten sorgulamaya yönelmiş ve bu nedenle de kesin ve kuşku götürmez bilgiye ulaşmak için tüm inançlarını sistematik olarak yeniden inceleme ihtiyacı duymuştur. Bütün bu sorgulama sürecinin doruk noktası, ünlü “Cogito, ergo sum” (Düşünüyorum, öyleyse varım) ifadesiyle ortaya çıkar; Descartes, şüpheyle yola çıkarken bile, düşünme eyleminin kendisinin tartışılmaz bir gerçeklik olduğunu görmüş ve böylece bireyin varlığının, düşünce yoluyla kesin bir biçimde kanıtlanabileceğini ortaya koymuştur. Bu yaklaşım, modern epistemolojinin temelini atarken, düşünceyi hem metodolojik bir araç hem de varoluşsal bir gerçeklik olarak konumlandırır (Descartes, 2020, s. 23-47).

Bu anlamda düşünme, genel bir eğilim olarak ortaya çıkmaz; onu doğuran ve harekete geçiren belirli bir unsur mutlaka vardır (Dewey, 1910, s. 11-12). İşte bu unsur bazı durumları açıklama ve problemleri çözme talebidir. Buna karşın insanlar, çoğu zaman açıklama ve problemleri çözme çabası göstermektense yeterli kanıta dayanmaksızın genellemelere başvurmakta, böylece düşünce süreçleri kalıplaşmış yargılar tarafından şekillenmektedir. Bu durum hatalı inançlar geliştirmeye, dünyayı sabit ve tek yönlü bir bakış açısından değerlendirmeye neden olmaktadır. Ancak böyle bir sonuçla yüzleşebilmek eleştirel düşüncenin geliştirilmesinin kapılarını açabilmektedir (Paul & Elder, 2020, XXI –XXIII). Peki burada bahsedilen eleştirel düşünce nedir? Eleştirel düşünce bireyin bilgi, inanç ve yargılarını yalnızca gelenek, otorite ya da alışkanlık temelinde kabul etmekle yetinmeyip, bu yargıları sistemli, mantıklı ve sorgulayıcı bir yöntemle değerlendirmesidir. Böylece birey, dünyayı durağan ve değişmez bir yapı olarak algılamaktan ziyade, sürekli biçimlendirilen ve dönüştürülebilen bir gerçeklik olarak kavrayabilir (Freire, 1991, s. 66). Bu yaklaşımda birey, toplumsal ve kültürel koşulları doğal ve kaçınılmaz olgular olarak görmekten vazgeçer; aksine, bu koşulların tarihsel süreçler içinde insan tarafından kurulduğunu ve dolayısıyla yine insan eliyle dönüştürülebileceğini idrak eder. Böyle bir kavrayış, bireyin yaşadığı gerçekliği edilgin bir biçimde kabullenmesi yerine, onu sorgulamasını ve değiştirmeye yönelik bir eylemselliği benimsemesini sağlar.

Eleştirel düşüncenin tarihsel kökenlerine dair ortak anlayış iki temel iddiaya dayanır. Bunlardan ilki eleştirel düşünce kavramının Sokrates’in sorgulayıcı yöntemiyle başladığıdır. İkincisi ise René Descartes’ın, bilginin temellerini titizlikle sorgulayan bir yöntem geliştirerek, her türlü geleneksel bilgi ve otoriteyi kuşku süzgecinden geçirme gerekliliğini vurgulamış olması ve böylece bireyin zihinsel bağımsızlığını ve rasyonel değerlendirme gücünü güçlendiren özgün bir düşünsel çerçeve sunmuş olması eleştirel düşüncenin gelişimi açısından önemli bir yere sahiptir (Descartes, 2020, s. 23-47). Kanaatimizce eleştirel düşünce, Sokrates’in “sorgulanmamış hayat yaşamaya değmez” anlayışıyla temellendirilebilir (Platon, 2019, s. 29). Bu anlayışa göre bilgi, insan tarafından gerekçelendirilen bir yapıdadır. Modern düşünürlerce de desteklenen bu yaklaşım, eleştirel düşüncenin temelinde sorgulama, gerekçelendirme, analiz gibi unsurların bulunduğunu varsayar (Paul&Elder, 2020, s. 5). Bu bağlamda eleştirel düşünce bir zihniyet biçimi olarak değerlendirilebilir. İnsanın, inanç ve değerlerini daha bilinçli temeller üzerine kurmasını sağlar.

Aynı zamanda zihinsel bağımsızlığı artırır ve bireyin otoriteye körü körüne bağlılığını sorgulamasına yardımcı olur (Dewey, 1910, s. 12). Ancak bu süreci etkileyen birçok kültürel, dini, dilsel ve pedagojik engel vardır. Özellikle otoriteye sorgusuz itaatin yüceltildiği toplumlarda, eleştirel düşünce bir tehdit olarak algılanabilir (Freire, 1991, s. 101-102). Aynı şekilde kutsal sayılan metinler ya da kişiler üzerindeki dokunulmazlık algısı, bilgiye yönelik sorgulayıcı yaklaşımı sınırlandırabilir.

Eleştirel düşüncenin gelişimi, insanlık tarihinin entelektüel evrimiyle paralel bir seyir izlemiştir. Bilgiye ulaşmanın, onu değerlendirme ve yeniden yapılandırmanın yöntemleri tarih boyunca farklı bilimsel ve felsefi dönüşümlerle şekillenmiştir. Bu bağlamda eleştirel düşüncenin ilk örneklerine Antik Yunan felsefesinde rastlanır. Antik Yunan'daki şehir devletlerinin yapısı ve özellikle Atina'daki görece entelektüel özgürlük ortamı, eleştirel düşüncenin filizlenmesine uygun bir zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, yönetim biçimlerinin düşünsel gelişim üzerindeki etkisi göz önüne alındığında demokrasi ile idare edilen toplumlarda, bireylerin düşüncelerini özgürce ifade edebilmeleri ve otoritenin sınırlandırılması, eleştirel düşüncenin gelişmesi için elverişli bir ortam sunar; bireyler yalnızca kendi yaşam deneyimlerini değil, aynı zamanda toplumsal kurumları ve siyasal yapıları da sorgulayabilirler. Buna karşın monarşi veya otoriter rejimlerde, eleştirel yaklaşım genellikle hoş karşılanmaz, çünkü sorgulama, mevcut güç dengelerini tehdit edici bir unsur olarak algılanır. Bu bağlamda felsefe, eleştirel düşüncenin hem tarihsel hem de kuramsal altyapısını sağlayan temel disiplin olarak öne çıkar. Dolayısıyla, eleştirel düşünce yalnızca bir zihniyet biçimi değil, aynı zamanda insanın özgürlüğe ve sorumluluğa dayalı yaşam arayışının felsefi bir tezahürüdür. Bu kültürel alışkanlıklar, felsefi sorgulamayı toplumsal bir pratik haline getirmiştir. Böylece eleştirel düşünce, Antik Yunan'da bireysel bir erdem olmanın ötesine geçerek bir kültürel pratik haline gelebilmiştir. Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi filozoflar, bilginin doğası, aklın işlevi ve hakikatin sorgulanması konusunda kurucu düşünceler ortaya koymuşlardır (Bertrand, 2004, s. 103-104).

Özellikle Sokrates'in diyalektik yöntemi, bireylerin düşüncelerini sorgulamalarını ve bilgiye eleştirel bir bakışla yaklaşmalarını teşvik eden bir düşünce biçimi sunmuştur. Sokrates'in kullandığı sokratik sorgulama yöntemi, bireylerin çelişkili düşüncelerini ortaya çıkararak onları kendi inançları üzerine yeniden düşünmeye davet etmiştir (Platon, 2019, s. 43-44). Platon'da bu yaklaşım, idealar öğretisi üzerinden felsefi derinlik kazanırken, Aristoteles'te daha sistematik ve mantıksal bir form almıştır. Aristoteles'in tümevarım ve tümdengelim yöntemleri, eleştirel düşüncenin temel mantıksal dayanaklarını oluşturmuş; bilgi üretiminde gerekçelendirme ve sınıflandırmanın önemini vurgulamıştır (Coppleston, 2000, s. 21-22).

Antik Yunan'ın sorgulayıcı mirası, Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşmasıyla birlikte farklı bir biçime bürünmüştür. Orta Çağ Avrupa'sında dini otorite, düşünsel hayatın merkezi haline gelmiş ve skolastik felsefe, bir yandan Aristotelesçi mantığı kullanarak akli işletmeye çalışmış, diğer yandan Katolik Kilisesi'nin doktrinleriyle çelişmemeye özen göstermiştir. Orta Çağ'da, bilgi üretimi büyük ölçüde dinî referanslar etrafında şekillenmiş ve eleştirel düşüncenin sınırları dinî otoriteler tarafından belirlenmiş ve inancı merkeze alan bir bilgi anlayışını savunulmuştur (Aquinas, 2014, s. 2). Bu dönemde eleştirel düşünce, daha çok kutsal metinlerin yorumlanmasıyla sınırlı kalmıştır.

Rönesans'la birlikte birey merkezli bir entelektüel dönüşüm başlamıştır. Bu dönemde sanat, bilim ve felsefe alanlarında eleştirel düşünce teşvik edilmiş, bireyin akıl yoluyla hakikate ulaşabileceği fikri yeniden güç kazanmıştır (Bertrand, 2004, s. 21-22). Matbaanın icadı, bu süreci hızlandırarak bilgiye erişimin yaygınlaşmasını sağlamış, bireysel düşünce ve eleştirme becerilerini artırmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda modern düşünürler, özellikle Descartes, metodik şüphe ve akılcı yaklaşımıyla bilginin temellerini sistematik olarak sorgulamış; geleneksel bilgi ve otoriteye karşı eleştirel bir tutum geliştirmiştir (Descartes, 2020, s. 23-47). Böylece, Aydınlanma düşünürlerinin eleştirel akli sistematik bir biçimde geliştirmesine öncülük etmiştir. Locke, Hume ve Kant gibi

düşünürler de deney, gözlem ve aklın işlevini vurgulayarak dogmatik inanç sistemlerine karşı eleştirel bir epistemoloji geliştirmiştir (Arslan, 1992, s. 23).

18.yüzyılda Aydınlanma, eleştirel aklın felsefi temellerinin sistemli biçimde inşa edildiği bir dönüm noktası olmuştur. Bu çağın önde gelen filozoflarından Immanuel Kant, Aydınlanma'yı bireyin kendi aklını, dışsal otoritelere başvurmaksızın kullanma cesaretini göstermesi olarak tanımlamıştır (Kant, 2013, s. 58-64). Kant, aklın insan yaşamındaki işlevini hem rasyonel hem de insani bir perspektifle ele alır. Ona göre akıl, inancı bilgiye dönüştürme kapasitesine sahiptir; bilgiye dönüştürülemeyen ya da dönüştürülmesi gerekmeyen inançlar ise yaşamın doğal akışı içinde, bireyin varoluşsal güven ve ahlaki dengesi açısından dokunulmazdır. Akıl yalnızca dış dünyadaki çelişkileri değil, kendi yapısındaki sınırları da sorgular; ona tapmak yerine eleştirir ve sınırlı gücünü kabul ederek bilgi ve değerlerin hem bireysel hem toplumsal düzeyde dengeli bir biçimde işleyişini temin eder. Sonuçta, akıl sınırlı bir güç olsa da eleştirel düşüncenin rehberliğinde, insanın hem kendi iç dünyasını hem de toplumsal ilişkilerini sağlıklı ve bilinçli bir biçimde inşa etmesini sağlayan bir yol gösterici hâline gelir (Duralı, 2013, s.119-120) Dolayısıyla Kant'ın felsefesi, eleştirel bilincin hem bireysel hem kamusal düzeyde geliştirilmesini savunmuş; dogmatizme karşı aklın özgür ve özerk işleyişini teminat altına almayı hedeflemiştir. Böylece Kant, eleştirel aklın bireysel boyutunu vurgularken, onun toplumsal işlevini de göz ardı etmemiştir.

Bu noktada, bilginin yalnızca bireysel bir çaba değil, aynı zamanda toplumsal bir zemine, yani epistemik cemaatlere² dayandığını vurgulamak gerekir. Bilim, sadece teoriler ve metinler bütünü değil; epistemik cemaatin kolektif olarak inşa ettiği ve kuşaklara aktardığı bir pratik olarak anlaşılmalıdır. Benzer biçimde din de yalnızca kutsal metinlerle değil, toplumsal ve kolektif eylemler aracılığıyla epistemik cemaat bağlamında anlam kazanır. Dolayısıyla bilgi ve bilim, bireysel temellere değil, sosyal ve kolektif süreçlerin ürünü olarak epistemik cemaatler aracılığıyla kavranmalıdır (Arslan, 2018, s. 45-48). Bilimsel faaliyetler, evrensel normlardan bağımsız değil; cemaatlerin tarihsel bağlam, gelenek ve döneme göre biçimlenen normları içinde anlam kazanır. Bu nedenle bilgi, ancak bu kolektif ve tarihsel çerçevede değerlendirildiğinde anlaşılabilir (Arslan, 2018, s. 127-131). Böylece bilim, dogmalardan tamamen arınmış bir alan değil; her epistemik cemaatin inançlar şebekesi içinde şekillenen tarihsel ve kolektif bir etkinliktir. Naif dogmalar genel üyelerce benimsenirken, sofistike dogmalar bilimsel önderler tarafından geliştirilir ve cemaatin sürekliliğini güvence altına alır (Arslan, 2018, s. 137-140). Bilim, bilim insanlarının cemaat içinde yürüttüğü kolektif faaliyetlerin adıdır; bu süreçte bilgi üretilir, işlenir ve bilimsel etik ile akredite edilerek kuşaklar boyunca aktarılır. Epistemik cemaat, bireylerin benzerlikleri ve ortak normları üzerinden oluşan bir toplumsal varoluş biçimini temsil eder. Bilimsel epistemik cemaat ise normlar, dil, gelenek, dogmalar, standartlar, amaçlar ve çıkarlar aracılığıyla bu yapıyı süreklilik içinde korur (Arslan, 2018, s. 185-187).

Bu çerçevede, yazılı kültür ve matbaa yalnızca teknik bir gelişme değil, epistemik cemaatlerin yapısını dönüştüren ve eleştirel düşüncenin toplumsal ölçekte kurumsallaşmasını mümkün kılan araçlar olarak değerlendirilmelidir. Bu noktada, bilgi üretiminin ve paylaşımının biçimini kökten değiştiren tarihsel gelişmelerin başında yazının ve özellikle matbaanın icadı gelmektedir. Eleştirel düşüncenin gelişimi yalnızca felsefi tartışmalarla değil, aynı zamanda bilginin dolaşımını ve yeniden üretimini mümkün kılan kültürel teknolojilerle de yakından bağlantılıdır. Bu bağlamda eleştirel düşüncenin tarihsel serüveninde, yazılı kültür ve matbaa eleştirel aklın gelişimini olanaklı kılan entelektüel dönüşümlerin taşıyıcıları olmuşlardır.

² Epistemik cemaat, dar anlamda bilgiyi üreten ve aktaran uzman toplulukları; geniş anlamda ise bu bilgiye güven duyan ve onu kullanan toplumsal kesimleri kapsar. Bilim, kendi başına işleyen bir süreç değil, onu icra eden toplulukların ürünüdür; bu nedenle bilginin anlaşılması, cemaatin toplumsal ve iletişimsel dinamiklerinin incelenmesine dayanır (Arslan, 2018, s. 103-109). Bilimsel epistemik cemaat, diğer insani kolektiviteler gibi, bilginin topluluk temelli üretimini ve sürdürülmesini sağlayan bir yapı olarak anlaşılır. Literatürde "görünmeyen kolej", "entelektüel cemaat", "araştırma cemaati" veya "güvenilirlik çevresi" gibi farklı kavramlarla karşılanan bu oluşumlar, farklı adlandırmalara rağmen ortak olarak bilginin kolektif bir faaliyet olduğunu vurgular (Arslan, 2018, s. 109-115).

1.1. Yazılı Kültür

Kültür, insanın düşünme biçimini belirleyen önemli faktörlerden biridir. Birey, içinde bulunduğu kültürel kodlar ve normlar doğrultusunda dünyayı algılar ve yorumlar. Ancak yazılı kültürün gelişimi, bilgiye doğrudan ve farklı kaynaklardan ulaşma imkânı sunarak, kültürel normlara olan bağımlılığı önemli ölçüde azaltmıştır. Yazının sabit bir bilgi taşıyıcısı olması, bireylerin bilgiyi olduğu gibi almak yerine, farklı metinleri karşılaştırarak sorgulamalarına zemin hazırlamıştır. Bu çerçevede, yazılı kültürün yaygınlaşması, bireyin yalnızca bilgiyi edinmesini değil, aynı zamanda ona mesafe koyarak eleştirel bir bakış geliştirmesini de mümkün kılmıştır (Yılmaz, 2021, s. 153–154).

İnsan bilincini en çok değiştiren tekil buluş olarak yazı, sözü mekâna sabitleyen ve düşünsel yapının yeniden inşasını belirleyen özelliklere sahiptir. Bu nedenle yazı gerçeklerin soyut, sınıflandırıcı ve açıklayıcı niteliğini artırır. Yazıdan habersiz, iletişimin yalnız konuşma dilinden oluştuğu insanlar, pek çok şey öğrenebilirler; ancak inceleme yapamazlar. Sözlü kültürlerde insanlar, kelimelerin büyüğü bir güç içerdiğine inanırlar (Ong, 2003, s. 20-48). Bu nedenle kelimeleri ezberlemek amacıyla kalıplaşmış ifadeler kullanırlar. Bilginin korunması ve aktarımı, tekrar yoluyla sağlanır ve bu durum gelenekçiliği besler. Öte yanda yazıyla birlikte bilgi zihnin dışına kaydedilebilir hâle gelir; böylece hafızanın yükü hafifler ve düşünce, daha özgürce yeni alanlara yönelebilir. Yazıda, insanlar arasında sözlü iletişimdeki gibi bir duygudaşlık ve ortak bilinç bağı yoktur. Çünkü topluluk duygusunu zayıflatan yazı, bireyselliği artırır ve bu birliği dağıtarak okuyanı kendi iç dünyasına çeker (Ong, 2003, s. 55-92).

Öte yandan yazı, yalnızca iletişim süreçlerini değil, aynı zamanda zihinsel yapılanmayı kökten etkilemiştir. Yazının bilişsel etkileri, kuşaklar arası bilgi aktarımı, kuşak içi iletişim ve bireysel düşünsel faaliyetler olmak üzere üç temel düzeyde değerlendirilebilir. Yazı, kültürel bilginin kuşaktan kuşağa aktarımını, yüz yüze etkileşime gerek bırakmadan ve sürekli tekrar zorunluluğunu ortadan kaldırarak mümkün kılmıştır. Bu yönüyle yazı, geçmişin bellekte yeniden inşasında yeni bir imkân doğurmuş; tarihsel anlatıların mitolojik sözlü geleneklere kıyasla daha sistematik ve kalıcı bir zemine oturmasını sağlamıştır. Bilginin depolanması ise sadece birikim değil, aynı zamanda bu birikimden doğacak yeni bilginin çoğaltılmasına olanak tanımıştır. Yazının kalıcılık özelliği, zaman içinde bilgi birikimlerinin oluşmasına ve bu birikimlerin çoğalarak yeni bilgi üretim süreçlerini beslemesine zemin hazırlamıştır (Goody, 2013, s. 82-84).

Yazının gelişimi ile ilgili bir diğer önemli husus düşüncenin ifade edilme biçiminde köklü dönüşümler yaratmış olmasıdır. Bu dönüşümler özellikle soyut düşüncenin olanaklılığı, dilsel çeşitlilik ve ifadenin biçimsel düzeyi açısından belirgin hale gelmiştir. Her şeyden önce, yazılı iletişim soyut terimlerin kullanımını teşvik etmiş, böylece karmaşık kavramların daha sistematik biçimde dile getirilmesini mümkün kılmıştır. Aynı zamanda yazı, bireyin sözcük seçimi konusunda daha geniş bir imkân alanı sunarak anlatım zenginliğini artırmış; kişisel bağlamdan uzak, daha nesnel ve evrensel bir anlatım tarzının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu durum, yalnızca düşüncenin daha açık, tutarlı ve denetlenebilir biçimde ifade edilmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda ayrıntı düzeyinde analiz ve açıklamalara olanak tanımıştır (Goody, 2013, s. 304). Böylece yazı hem iletişimin doğasını hem de bilginin dolaşım ve depolanma biçimlerini köklü biçimde dönüştürerek, insan düşüncesinin eleştirel potansiyelini önemli ölçüde artırmıştır.

Eleştirel düşüncenin imkanını artırma noktasında önemli görülebilecek bir diğer özellik de yazının bireylerin alternatif düşünce ve kültürlerin farkında olma olasılığını yükseltmesidir. Kitaplar ve kütüphaneler, farklı zamanlara ve toplumlara ait bilgiye erişim imkânı sunarak bireyi, farklılıkları ayırt etmeye, çelişkileri düşünmeye ve tartışmanın mantığını kavramaya yönlendirir. Konuşma yazıya aktarıldığında, içerik hem bağlam içinde hem dışında daha ayrıntılı biçimde incelenebilir hale gelir; bu da onu zamandan ve bireysel bağlamdan bağımsızlaştırır. Böylece düşünce, daha soyut, nesnel ve eleştiriye açık bir forma kavuşur (Goody, 2011, s. 69). Bu dönüşüm, mantık ve felsefenin ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır. Mantığın biçimsel yapısının yazıyla

ilişkili olduğu açıktır. Konuşma akışından soyutlanan ve yazılı simgelerle ifade edilen önermeler, biçimselleştirme ve kıyaslama olanağı sunar. Simgesel mantık, cebir ve hatta mantıksal düşünmenin kuralları, yazının sunduğu kalıcı ve düzenlenebilir ifade biçimleri olmadan düşünülemez. Bu nedenle, yazı, yalnızca bilgiyi iletmekle kalmaz, aynı zamanda düşüncenin yapısını kuran ve felsefi söylemin biçimlenmesini mümkün kılan temel bir araç haline gelir (Goody, 2011, s. 70). Böylece birey, otoritelerin sunduğu bilgiler karşısında pasif bir alıcı olmaktan çıkmış, aktif bir sorgulayıcı konumuna yükselmiştir (Şahinel, 2007, s. 9-11). Bu bağlamda yazı, bireyin düşüncelerini yapılandırmasına, kendi argümanlarını sorgulamasına ve alternatif görüşleri karşılaştırmasına imkân tanır. Yazılı kültürün sunduğu bu çoğul okuma imkânı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sorgulayıcı, kanıta dayalı bir düşünme alışkanlığının oluşmasına öncülük etmiştir (Ruggiero, 2017, s. 47-53). Buna karşın Harari'ye göre ise yazı, salt kültürel bir yenilik değil; ekonomik ve bürokratik saiklerle şekillenen, toplumsal düzeni ve bilgi aktarımını sürdürülebilir kılan bir araç olarak ortaya çıkmıştır (Harari, 2015, s. 102-104). Bu perspektif, tarih boyunca toplumların, yapısal ihtiyaçları ve bilgi üretimi bağlamında şekillendiğini gösterir.

Bu bağlamda, yazının ekonomik ve bürokratik temelleriyle şekillenmiş olmasının ötesinde, onun taşıdığı entelektüel potansiyel, bireyin düşünsel özgürlüğünü destekleyen bir araç olarak işlev görmüş; yazılı kültür, aklın sorgulama kapasitesini besleyen bir zemine dönüşmüştür. Ancak bu özgürleştirici etkinin bireysel sınırları aşarak toplum geneline yayılabilmesi, daha temel bir dönüşümün gerçekleşmesini zorunlu kılmıştır. İşte bu noktada matbaanın icadı, yalnızca teknik bir yenilik değil, aynı zamanda düşüncenin yayılma biçimini ciddi anlamda değiştiren tarihsel bir dönüm noktası olmuştur. Matbaa sayesinde yazılı kültürün sunduğu sorgulama imkânları çoğaltılmış, bilgi çok daha geniş kitlelerin erişimine açık hale gelmiş ve böylece farklı düşüncelerin yan yana var olabileceği entelektüel bir çoğulluk mümkün olmuştur. Bu gelişme, bireysel aklın toplumsal alanda görünürlük kazanmasına, yani eleştirel düşüncenin kamusal bir karakter kazanmasına giden yolu açmıştır. Bu çerçevede, bir sonraki bölümde matbaanın eleştirel düşüncenin gelişimindeki belirleyici etkisi ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

1.2. Matbaa

Johann Gutenberg'in matbaayı icat etmesiyle birlikte, yalnızca bilginin üretim ve dolaşım biçimi değil, insan bilincinin yapısı da radikal biçimde değişmeye başladı. Teknolojik yeniliklerin düşünsel ve kültürel yapılar üzerindeki etkisi, yalnızca teknik kapasitenin artmasıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda bilgi üretim süreçlerinin, toplumsal hiyerarşilerin ve düşünsel pratiklerin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. (Eisenstein, 1980, s. 3-6). Bu çerçevede matbaanın icadı, yalnızca bir yazı çoğaltma aracı olmamış; düşünce çeşitliliğini artıran ve eleştirel aklın gelişimini teşvik eden köklü bir dönüşüm meydana getirmiştir. Matbaa, Rönesans'ın tüm Avrupa'ya yayılmasında, modern kapitalizmin oluşumunda, Batı Avrupa'nın küresel keşiflerinde, siyasal sistemlerin dönüşümünde ve modern bilimin ortaya çıkışında belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, matbaanın en ciddi sayılabilecek etkilerinden biri, Batı Hristiyan dünyasında dinî hayatın dönüşümünü mümkün kılmasıdır. Özellikle Kapitalizm ile Protestanlık arasındaki ilişki, kültürel ve dini değerlerin ekonomik davranışları nasıl şekillendirdiğine dair önemli bir analiz alanı sunmaktadır. Özellikle Kalvinizm ve bazı Püriten mezheplerinde dünyevi başarının Tanrı'nın seçilmişliğinin bir işareti olarak görülmesi, bireyleri disiplinli çalışmaya, tasarrufa ve rasyonel planlamaya yönlendirmiştir. Bu ahlaki değerler, kapitalist zihniyetin temel unsurlarını oluşturmuş ve Batı'da kapitalizmin gelişimine güçlü bir zemin hazırlamıştır. Kapitalizmin ruhu bu bağlamda yalnızca ekonomik bir sistem değil, aynı zamanda değerler ve düşünce biçimleriyle iç içe geçmiş bir toplumsal olgu olarak değerlendirilmelidir (Weber, 2011, s. 40-66).

Bu dönüşüm, yeni bir zihinsel yapının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece bilgi, daha mesafeli, daha soyut ve daha entelektüel bir nitelik kazanmıştır. Bu dönüşüm, epistemolojik ve sosyokültürel açıdan eleştirel düşüncenin yaygınlaşmasını teşvik eden tarihsel bir eşik olarak değerlendirilebilir. Matbaanın icat edilmesinden önce Avrupa'da okuma yazma bilenler çoğunlukla

ekonomik ve toplumsal açıdan ayrıcalıklı sınıflara mensuptur. Böyle bir durumun nedeni kitapların nadir bulunması ve yüksek maliyetli olmasıdır. Bu nedenle de kitaplar geniş halk kesimlerinin erişimine kapalıydı. O dönemde Avrupa toplumunun büyük bir kısmı okuryazar değildi; insanların çoğu doğdukları köylerde yaşamlarını sürdürüyor, hayatları boyunca sadece sınırlı bir coğrafyada hareket ediyor, dış dünyaya dair bilgilerini ise çoğunlukla yerel din adamlarından ediniyordu. Toplumun dünya algısı, büyük ölçüde ebeveynlerden ve din adamlarından aktarılan bilgilerle şekilleniyor ve bu bilgiler, sorgulanmadan kuşaktan kuşağa devrediliyordu, Alternatif bilgi kaynakları ya mevcut değildi ya da son derece sınırlıydı. Yazılı eserler, yalnızca manastırlarda ya da zenginlerin özel kütüphanelerinde saklanıyor ve ancak sınırlı bir entelektüel çevreye hitap ediyordu. Bu durum, hem bilgi üretiminin yavaş ve sınırlı olmasına hem de bilgiye erişimin yalnızca belirli seçkin sınıflarla (dinî otoriteler, aristokrasi, saray çevresi) sınırlı kalmasına neden olmuştur (Febvre and Martin, 1976, s. 12-17). Matbaayla birlikte bu tekel kırılmış, kitaplar daha yaygın bir biçimde çoğaltılabilir hâle gelmiştir (McLuhan, 1962, s. 31-38). Bu gelişmenin epistemolojik yansıması, bilginin kutsallık ve otoriteden bağımsızlaşması; eleştirel düşüncenin ise birey düzeyinde mümkün hâle gelmesi olmuştur (Eisenstein, 1980, s. 45-49).

Öte yandan matbaa, taşınabilir kitapların yaygınlaşmasıyla birlikte, modern anlamda özel hayat kavramının oluşmasında da belirleyici bir öneme sahiptir. Okurun kalabalıktan sıyrılıp kendisiyle ve metinle baş başa kalabildiği sessiz alanlar, düşünsel derinliğin geliştiği içsel mekânlara dönüşmüştür. Oysa erken modern dönemde okuma, kamusal bir etkinlikti; birinin yüksek sesle okumasıyla gerçekleşen kolektif bir deneyimdi. (Ong, 2003, s. 154-155). Kitaplar biri tarafından yüksek sesle okunur, topluluk tarafından dinlenirdi. 17. yüzyıla kadar bireysel okuma ya akademik bir yetkinlik ya da bilinçli bir dinsel tercihti; metinler işitilmek için vardı ve bu nedenle de okuma, inançla doğrudan ilişkili bir eylemdi. Kilise, bu işitsel okuma biçimi üzerindeki denetimini uzun süre sürdürebildi. Ancak, Luther'in 1517'de 95 Tezini Wittenberg Kilisesi'nin kapısına asması ve bu metnin matbaa yoluyla hızla yayılmasıyla bu denetim kırıldı. Luther'in metinleri geniş kitlelere ulaştıkça, kilisenin, insanların hangi düşünceleri öğrendiği ya da hangi fikirlerle karşılaştığı üzerindeki geleneksel kontrolü giderek zayıfladı. Protestanlığın yayılmasıyla birlikte ruhban sınıfı, Tanrı ile kul arasındaki aracılık rolünü büyük ölçüde yitirmiş; Kutsal Kitap'ın yerel dillere çevrilmesiyle bireylerin doğrudan metinle ilişki kurabilmesi mümkün hâle gelmiştir. Bu dönüşümün yaygınlaşmasında ise matbaanın icadı belirleyici bir rol oynamıştır. Böylece hem dini otorite sarsılmış hem de okuma kültürü köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Çoğaltılabilir metinler, farklı düşünce sistemlerinin paralel biçimde dolaşımını mümkün kıldı; bu durum ise düşünsel çoğulculuğu doğurdu. Özellikle Reform hareketlerinin ve Aydınlanma felsefesinin kısa sürede geniş kitlelere ulaşmasında matbaanın sağladığı imkânların belirleyici bir rol oynadığı ileri sürülebilir (Febvre and Martin, 1976, s. 64-94).

Matbaanın getirdiği önemli etkilerden biri metinlerin standartlaşmasıdır. El yazması döneminde her bir metin, yazarının el yazısı ve üslubuyla bireysel bir özellik taşıırken; matbaayla birlikte metinler form bakımından standart, içerik bakımından denetlenebilir hale gelmiştir (Eisenstein, 1980, s. 30-38). Bu durum, metinlerin öznel niteliklerden arınarak nesnel tartışmalara açılmasına zemin hazırlamıştır. Standartlaşma, metinlerin eleştiriye açık hale gelmesini ve yorum farklılıklarının daha geniş platformlarda değerlendirilmesini sağlamıştır. Bu, modern anlamda akademik tartışmaların ve bilimsel metodolojinin kurumsallaşmasına katkı sağlayan önemli bir etken olmuştur (McLuhan, 1962, s.57-60).

Matbaanın yaygınlaşmasının belki de en dikkate değer sonuçlarından biri de bireysel düşünce pratiklerini teşvik etmiş olmasıdır. Bu durum bilgiye erişimi metin üzerinden kurulan eleştirel bir faaliyet hâline getirmiştir. Böylece matbaa, bilginin üretim ve dolaşımını dönüştüren toplumsal bir süreç haline gelmiş, okuma artık kolektif bir aktarım değil, bireyin düşünsel dünyasında şekillenen bir anlamlandırma eylemi olmuştur. Bu dönüşüm, matbaanın bilgi kültürüne etkisini yalnızca içerikte değil, aynı zamanda okurun zihinsel organizasyon biçiminde de göstermiştir (Johns, 1998, s. 379-405). Böylece matbaa, sadece bilgiyi yaymakla kalmamış, düşünme ve anlamlandırma

Yazıdan Matbaaya: Eleştirel Düşüncenin Epistemolojik Serüveni ve Osmanlı Örneği

süreçlerini de derinleştirerek modern bilişsel yapının şekillenmesinde kritik bir rol oynamıştır. Bu bilişsel yapının temelinde bireysel öğrenme bulunmaktadır.

Matbaanın sağladığı bu bireysel öğrenme imkânı, bilim insanlarına hipotezleri bağımsız olarak sorgulama ve ampirik verilerin doğruluğunu eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirme fırsatı sunmuştur. Matbaanın bilimsel araştırma alışkanlıklarında yarattığı en önemli değişimlerden biri de yeni fikirlerin geliştirilmesine ayrılacak zamanı artırması olmuştur. Artık araştırmacılar, sınırlı sayıdaki el yazmalarını görmek için şehir şehir dolaşmak zorunda değillerdi; aradıkları kitapların basılı kopyalarını kendi çalışma ortamlarında toplayabiliyorlardı. Antik metinlerin basılması, araştırmacıları onları kopyalama ve koruma yükünden kurtarmış; bu da onları özgürleştirmiş ve yeni düşünceler geliştirmeye yöneltmiştir. Öte yandan matbaa, bilimsel fikirlerin yayılmasını sağlayan başka bir mecra daha oluşturdu: bilimsel dergiler. Bu dergiler sayesinde bilim insanları araştırmalarının sonuçlarını yıllar süren çalışmaların sonunda değil, düzenli aralıklarla yayımlayabiliyorlardı. Bu da okuyuculardan ve yazarlardan gelen geri bildirimlerle yeni fikirlerin çok daha hızlı dolaşıma girmesini sağladı. Aynı zamanda, bilim insanları arasında ortak bir çabaya katkıda bulunma duygusunu besleyerek iş birliğini teşvik etti. Matbaanın koruyucu gücü ve teşvik ettiği kolektif ruh sayesinde, kısa sürede kritik bir bilimsel faaliyet kitlesi ortaya çıktı (Logan, 1986, s. 193-202).

Batı’da matbaanın doğurduğu dönüşüm, yalnızca kitapların sayısını artırmakla kalmadı; düşünmenin biçimini, bilginin doğasını ve bireyin dünyayla kurduğu ilişkiyi kökten değiştirdi. Bu yeni zihinsel iklimde eleştirel düşünce, yalnızca seçkinlerin değil, sıradan bireylerin de ulaşabileceği bir yetiye dönüştü. Oysa aynı teknolojinin İslam dünyasındaki seyri, bambaşka bir tarihsel manzara sundu. Matbaanın burada geç ve sınırlı kabul görmesi, salt bir teknik gecikmenin değil; bilgiye yüklenen anlamın, metne atfedilen kutsiyetin ve otoritenin sorgulanamazlığına dair köklü kültürel kodların sonucuydu. Bu farklı tarihsel güzergâhta, İslam medeniyetinde matbaanın geç benimsenişinin eleştirel düşünce üzerindeki etkilerini irdelemeye çalışacağız.

2. Osmanlı Devleti’nde Matbaanın Gecikmesinin Eleştirel Düşünce Üzerindeki Etkileri

Tarihî süreçlerin değerlendirilmesinde sıklıkla karşılaşılan, toplumların benzer entelektüel aşamalardan geçmesi gerektiğine dair örtük varsayım, yalnızca bilimsel bir genelleme değil, aynı zamanda ciddi bir kavramsal sorunu da içinde barındırır. Bu varsayım, insanlık tarihini doğrusal ve evrensel bir ilerleme çizgisi içinde okuma eğilimindedir; oysa her toplumun kendine özgü tarihsel bağlamları, düşünsel zeminleri ve kültürel dinamikleri vardır. Bu farklılıklar göz ardı edildiğinde, entelektüel çeşitlilik tek bir gelişim modeline indirgenir ve toplumsal deneyimlerin zengin dokusu silikleşir. Modernleşme, rasyonelleşme ya da bilimsel ilerleme gibi kavramlar etrafında inşa edilen bu evrenselci gelişim anlayışı, toplumların kendi tarihsel ve kültürel bağlamları içindeki özgün dinamiklerini göz ardı etme riskini taşır (Goody, 2011, s. 59). Bu çerçevede, Osmanlı’da matbaanın Avrupa’ya kıyasla daha geç kabul görmesi meselesi, sıklıkla “geri kalmışlık” ya da “modernleşmeye direnç” şeklindeki tekil tarihsel anlatıların içine hapsedilmiştir. Oysa Osmanlı toplumu, kendine özgü epistemolojik gelenekler, bilgi üretim biçimleri ve otorite yapıları içinde şekillenen bir entelektüel evrim geçirmiştir. Bu nedenle, matbaanın Osmanlı’daki geç serüveni, yalnızca teknolojik ya da ekonomik bir gecikme olarak değil; aynı zamanda mevcut kültürel değerleri ve toplumsal dengeyi koruma çabasının bir sonucu olarak ele alınmalıdır.

Bu anlamda Batı’da meydana gelen dönüşüm Kilise otoritesine dayalı dogmatik epistemolojinin sorgulanması ve terk edilmesiyle düşünsel özgürleşme yönünde ilerlerken; Osmanlı’da, din ve devlet özdeşliğinin etkisiyle çoğunlukla dinî referanslar çerçevesinde gelişmiştir. Osmanlı’da siyasal ve toplumsal düzen, padişah-devlet ile ulema arasındaki karşılıklı meşruiyet ilişkisine dayanmış; ulema hem dinî-hukukî otoriteyi hem de eğitim ve yerel yönetim mekanizmalarını kontrol ederek devletin istikrarını sağlamada merkezi bir rol üstlenmiştir (İnalçık, 1978–1997, Cilt 1–3). Bu özdeşlik, siyasî otorite ile dinî meşruiyeti birbirine bağlayarak,

modernleşmenin Batı'daki seküler kırılmalardan farklı olarak dinî söylemlerle meşrulaştırılan mahiyet kazanmasına yol açmıştır (Ertekin 2018, s. 3-37).

Bununla birlikte, 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı entelektüel dünyasında farklı bir epistemik dönüşüm süreci başlamıştır. Batılı etkilerle yetişmiş entelektüel bir azınlık, epistemik bir cemaat olarak toplumsal bilginin biçimlenmesinde hem öncü hem de kriz kaynağı rolü üstlenmiştir. Osmanlı topraklarında kurulan Batılı okullar ve elçilikler, yalnızca öğrenim mekânları değil, aynı zamanda modern bilginin doğum sancılarını barındıran alanlar olarak epistemik bunalımı beslemiştir (Arslan, 2018, s. 37-42). Böylece bu durum klasik epistemik düzeni sarsmış, yeni bir epistemik azınlığın doğuşunu tetiklemiş ve kolektif bilişsel çerçevelerin yeniden kurulmasına yol açan bir "epistemik merkez değişimi"ni gündeme getirmiştir. Bu dönemde klasik İslâmî epistemik cemaat (ilmiye ve tekke çevreleri) ile modern epistemik cemaat arasında derin bir ayrım belirmiştir. Klasik cemaat devlet yönetiminde stratejik bir konum edinirken, modern cemaat Batı ile etkileşim içinde gelişmiş, devletle daha dolaylı bağlar kurmuş ve farklı bir zihinsel evren inşa etmiştir (Arslan, 2018, s. 196-201).

Osmanlı düşüncesindeki değişim sürecini anlamak için özellikle 16. Yüzyıl sonrasını değerlendirmek gerekir. 16. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı'da ilim ve felsefe giderek durağan bir seyre yönelmiştir. 17. ve 18. Yüzyıllar ise bu duraklamanın en belirgin şekilde hissedildiği dönemler olmuştur. Buna karşın, 19. ve 20. yüzyıllarda üretilen düşünce eserleri, önceki yüzyıllarda ortaya konulanlardan pek çok bakımdan ayrılmaktadır. Zira bu dönemde Müslüman toplumlar, siyasi, ekonomik ve askerî bakımdan derin bir çöküntü sürecine girmiş; ancak aynı zamanda, geleneksel İslam düşüncesi Batı düşüncesiyle doğrudan temas etmiş ve Batı'nın bilim, medeniyet ve kültür birikiminin yoğun etkisi belirgin biçimde hissedilmeye başlanmıştır. Bu karşılaşma, yalnızca bilgi ve düşünce alanlarında değil, aynı zamanda zihniyetin, kültürel ufkun ve entelektüel önceliklerin dönüşümünde de köklü bir kırılma noktası teşkil etmiştir (Anay, 1996. s. 12-14). Bu dönüşüm, Osmanlı entelektüel dünyasında bir "algı kalıbı değişimi"ni, yani kiblenin kayışını ifade etmektedir. 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan modern epistemik cemaat, klasik epistemik statükoya karşı bir başkaldırı olmakla birlikte, tamamen dışlayıcı olmamış; klasik cemaatin bazı normlarını aşarken, Batı'daki bilimsel epistemik cemaatin değerlerini ve ortodoksilerini benimsemiştir (Arslan, 2018, s. 201-204).

Konuya dair sürecin bütüncül biçimde kavranabilmesi için, matbaanın Osmanlı topraklarına giriş sürecinin incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Osmanlı'da 1726 yılında, III. Ahmed'in saltanatı sırasında Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin fetvası ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın desteğiyle matbaa kurulmuştur. Ancak bu izin, yalnızca dinî olmayan eserlerle sınırlı tutulmuş; Kur'an ve diğer İslâmî metinlerin basımına müsaade edilmemiştir. İbrahim Müteferrika'nın matbaası, 1742 yılına kadar toplamda 17 eser yayımlamıştır. Bu eserler arasında tarih, coğrafya, astronomi, siyaset ve mantık gibi alanlara dair metinler yer almaktadır (Pektaş, 2015, s. 3-32), (Robinson, 1993, s. 229-251). Osmanlı imparatorluğunda matbaa 19. yüzyılın başlarında kurulsun da bu teknoloji ancak yüzyılın ikinci yarısında yaygın biçimde kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı elitinin kitap yoluyla bilgiyle tanışması ve bu yolla dönüşmesi ancak 1870-1890 yılları arasında mümkün olabilmektedir (Kaplan, 1946, s. 19; Mardin, 1992, s. 59). Matbaanın uzun süre kabul görmemesinin arkasında ekonomik ve siyasî sebepler bulunsa da burada daha çok sosyo-psikolojik, pedagojik ve kültürel etkenler üzerinde durulacaktır. Bu çerçevede, teknik yetersizliklerden ziyade kültürel, dinî ve epistemolojik dirençlerin matbaanın gecikmesinde belirleyici rol oynadığı görülmektedir (Rosenthal, 2004, s. 220).

Dolayısıyla, Osmanlı'da matbaanın geç kabul edilmesinin ardında ekonomik, teknik ve kültürel unsurların birbirine eklemlendiği çok boyutlu bir yapı mevcuttur. Ekonomik açıdan, Osmanlı sisteminde arzın talebe öncelik kazanması, hattat ve müstensihlerin bürokratik ihtiyaçları karşılamada uzun süre yeterli görülmesi, matbu eserlere duyulan ihtiyacı sınırlamıştır. Lonca teşkilatına bağlı bu meslek gruplarının matbaanın kurulmasına gösterdikleri direnç, kısa vadede

Yazıdan Matbaaya: Eleştirel Düşüncenin Epistemolojik Serüveni ve Osmanlı Örneği

etkili olsa da Müteferrika matbaasında basılan eserlerin sınırlı sayıda kalması, iş kaybı kaygılarını temelsiz kılmıştır. Bununla birlikte, Avrupa'da Arap harfleriyle basılan erken dönem eserlerin estetik açıdan yetersiz oluşu ve harf dökümündeki teknik zorluklar, Osmanlı toplumunun matbu kitaba mesafeli yaklaşmasını beslemiştir. Sözlü kültürün güçlü konumu, el yazmalarına yüklenen estetik ve sembolik değer, toplumsal alışkanlıkların sürekliliğiyle birleştiğinde, matbaa yalnızca bir teknik yenilik değil, aynı zamanda yerleşik bir kültürel dünyanın dönüşümünü zorunlu kılan bir kırılma noktası hâline gelmiştir (Durmuş, 2017, s. 962-965).

Osmanlı'da matbaanın geç kabul edilmesinin arka planında yatan dinî, kültürel ve siyasal dinamikler, farklı açılardan analiz edilebilir. Avrupa'da matbaanın hızla yayılmasında, Reform hareketleri çerçevesinde gelişen Hristiyanlık temelli dinî çatışmaların etkili bir rol oynadığı ve matbaanın bu bağlamda önemli bir araç olarak işlev gördüğü bilinmektedir. Buna karşılık, İslam dünyasında benzer nitelikte bir dinî çatışma ortamının ortaya çıkmamış olması, matbaanın polemik amacıyla kullanılmasına duyulan ihtiyacın sınırlı kalmasına yol açmıştır (Pektaş, 2015, s. 3-32). Dolayısıyla matbaanın Osmanlı'da geç benimsenmesinde din merkezli bir tartışma ortamının bulunmayışının etkili olduğu yönündeki görüş, temellendirilebilir bir argüman niteliği taşımaktadır. Bu dinî dinamiklerin yanı sıra, Osmanlı toplumunda el yazması kültürüne yüklenen estetik ve sosyal anlamlar da matbaanın benimsenme sürecini etkilemiştir. Osmanlı elitleri için el yazması kitaplardan oluşan zengin bir kütüphaneye sahip olmak, yalnızca entelektüel bir birikimi değil, aynı zamanda toplumsal statüyü de simgeleyen prestij unsurlarındandır. Ayrıca bu eserlerin içerikleri kadar, süslemeleri de estetik bir değer taşımış; dolayısıyla el yazması kitaplara atfedilen yüksek değer, matbaanın Osmanlı toplumunda geç kabul görmesinin gerekçelerinden biri olmuştur. El yazması geleneğinin Osmanlı toplumunda taşıdığı bu kültürel anlam, aynı zamanda bilgi üretimi ve kontrolü konusundaki ideolojik tercihlerin de zeminini oluşturmuştur. Bu tercih, bilgi üretimi ve dolaşımının, devletin meşruiyetini pekiştiren dar bir entelektüel çevrenin denetiminde tutulmasına yönelik bilinçli bir yönelim olabilir. Matbaanın geç kabulü ise, bu teknolojinin yaygınlaşmasıyla birlikte daha geniş toplumsal kesimlerin bilgiye erişim imkânının artması ve bunun sonucunda mevcut otoriteye alternatif düşünsel ve ideolojik söylemlerin ortaya çıkma olasılığına dair bir kaygıyla doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda matbaanın gecikmeli olarak benimsenmesi, devletin ideolojik bütünlüğünü ve toplumsal düzenin istikrarını korumaya yönelik stratejik bir tutumun parçası olarak değerlendirmek mümkündür (Sezer, 1988, s. 172; Pektaş, 2015, s. 3-32).

El yazması eserlerin hâkim olduğu dönemlerde, metinler bireysel birer üretim olarak görülmekteydi. Metni yazan kişi, kelimeleri, cümleleri ve yazım biçimiyle ona kişisel bir nitelik kazandırıyordu. Bu durum, metnin yalnızca bilgi içeren bir kaynak olmanın ötesinde, psikolojik ve manevi bir anlam kazanmasına yol açıyordu. Ancak matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte metinler bireysel özelliklerinden arınmış ve nesnel bir yapıya kavuşmuştur. Bunun sonucunda, kitaplara yüklenen kutsiyet azalırken, eleştirel bakış açısının gelişmesi için uygun bir zemin oluşmuştur. Osmanlı'da yaygın ve egemen olan el yazması metinler, yazarının şahsi emeğiyle özdeşleştirilmişti. El yazmalarının nadirliği ve üretim süreçlerindeki emek yoğunluğu, metinlere entelektüel dokunulmazlık izlenimi vermiş; bu da eleştiriye karşı mesafeli bir tutumu kültürel norm haline getirmiştir. Bu metinlere yönelik eleştiriler, geleneksel otoriteye meydan okuma olarak algılanmıştır. Yazı, yazar kişinin emeği ve otoritesiyle iç içe geçtiği için metinler eleştiriden uzak, adeta yüksek epistemik statüye sahip metinler gibi değerlendirilmiş; bu durum, bilgi üzerindeki otoriteyi sorgulamayı zorlaştırmıştır. Matbaanın gecikmesi, bu türden metinlerin çoğaltılmasını, yaygınlaştırılmasını ve eleştirel bir çerçevede yeniden değerlendirilmesini sınırlamıştır (Eisenstein, 1980, s. 142-150).

Öte yandan Osmanlı'da medreseler, tekkeler ve saray kütüphaneleri gibi kurumsal yapılar, bilgi üretimi ve dağıtımında belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Bu yapıların el yazmalarına dayalı sistemleri, matbaanın yaygınlaşmasını geciktirmiştir. Matbaa, bilgi üzerindeki bu tekeli yapıya doğrudan bir tehdit oluşturmuştur (Makdisi, 1981, s.10). Çünkü bu teknoloji sayesinde bilgi

daha geniş kitlelere ulaşabilecek, farklı yorumlar ve fikirler hızla yayılabilecekti. Matbaanın kurulması, Osmanlı toplumunda özellikle ulema sınıfının muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bu muhalefetin temelinde, özellikle dinî eserlerin basılması konusundaki endişeler yer almıştır. Dinî metinlerin basımında meydana gelebilecek küçük hataların büyük dinî sorunlara yol açabileceği düşünülmüş; ayrıca matbaanın yaygınlaşmasıyla birlikte ulemanın bilgi üzerindeki geleneksel denetimini kaybetme korkusu bu direnci daha da güçlendirmiştir (Mystakidis, 2001, s. 436–442). İslam klasiklerinin basılmış ve bu eserlerin farklı dillere çevrilmiş olması, geleneksel bilginin aktarımında ulemanın sahip olduğu otoriter konumu tartışmaya açma potansiyeli taşımıştır. Artık bir metnin doğru anlaşılabilmesi için mutlaka bir âlimin rehberliğine başvurulması gerekmemiştir. Geçmişin ilmî otoritesini temsil eden icazet belgeleri zamanla işlevini yitirmiş; buna paralel olarak bilgiye erişim imkânlarının genişlemiş olduğu görülmüştür. Böylece, bilgi aktarımında merkezi bir rol üstlenmiş olan ulema sınıfının bilgi üzerindeki etkisi zayıflamış ve matbaanın, bilginin yorumlanmasında daha çoğulcu ve dinamik bir dönemin önünü açtığı anlaşılmıştır (Robinson, 1993, s. 229-251). Dolayısıyla, matbaanın gecikmeli olarak benimsenmesi, devletin ideolojik bütünlüğünü ve toplumsal düzenin istikrarını korumaya yönelik stratejik bir tutumun parçası olarak değerlendirmek mümkündür.

Matbaanın gecikmesi, Osmanlı’da eleştirel düşüncenin sınırlı kalmasına neden olan faktörlerden yalnızca biridir. Asıl mesele, bu teknolojik eksikliğin ötesinde, kitapla kurulan ilişkinin niteliğinde gizlidir. Zira İslam dünyasında kitap, sadece bilgi aktaran bir araç değil; aynı zamanda kutsal metinlerle özdeşleşmiş, estetik değeri olan, hatta toplumsal bir statü göstergesi hâline gelmiş özel bir nesne olarak görülmüştür. Bu bağ, kitabın içeriğini sorgulamayı zorlaştırmış, eleştiriyi çoğu zaman saygısızlıkla eşdeğer kılmıştır. Dolayısıyla eleştirel düşüncenin gelişimini anlamak için, yalnızca matbaanın yokluğunu değil, kitapla kurulan tarihsel ve duygusal ilişkiyi de dikkatle ele almak gerekir. Bu bağlamda, bir sonraki bölümde Osmanlı toplumunda kitaplarla kurulan geleneksel ilişkinin eleştirel düşüncenin imkânları ve sınırları üzerindeki etkisi incelenecektir.

3. Eleştirel Düşünce Bağlamında Müslüman Toplumlarda Kitaplarla Olan İlişki

İslam düşünce geleneği tarihsel olarak iki temel eksen etrafında şekillenmiştir. Bunları akıl ve mantığa dayalı nazarî yöntem ile sezgi ve içsel tecrübeye dayalı işrakî-sufî yoldur. Farabi, İbn Sina ve İbn Rüşd gibi Meşşai filozoflar, aklın sistematik rehberliğini bilgiye ulaşmanın merkezi olarak görmüş; kelim ve mantık aracılığıyla hakikati temellendirmiştir. Bu düşünsel çizgi, eleştirel düşüncenin erken tohumlarını barındırmakla birlikte, epistemik sorgulama özgürlüğü açısından belirli sınırlarla kuşatılmıştır. Gazali’nin öncülüğündeki irfânî yaklaşım ve Selçuklu-Osmanlı döneminde Eşarî kelim anlayışı, eleştirel düşüncenin toplumsal ve siyasi alanla olan ilişkisini şekillendirmiştir. Bilgi üretimi, salt akli veya metafizik bir arayış olmanın ötesinde, devletin ve dinin sürekliliğini garanti altına alan bir mekanizma hâline gelmiştir. Bu bağlamda, felsefe yalnızca kelimî ve tasavvufî çerçeveye değer kazanmış, akli sorgulama ve sistematik şüphe alanı daraltılmıştır. İslam geleneğinde sufi-irfani yol, şüpheyi belirli bir çerçeveye sınırlandırarak içsel bir güvenlik mekanizması oluşturmuş, kelim ise tüm dengelim mantığıyla hakikati temellendirmeyi amaçlamıştır. Bu yöntemler, metafizik derinlik ve manevi estetik sunarken, eleştirel düşüncenin özerk alanını sınırlamış ve epistemik çoğulculuğun önünü kapatmıştır. İslam düşüncesi, böylece manevi sezgi ve akli düzen sunarken, eleştirel sorgulama pratiğini ancak belirli çerçevelerle sınırlı olarak mümkün kılmıştır (Ertekin 2018, s. 3-37).

Bu epistemik çerçeve, yalnızca bilgi üretiminin yöntemini şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda bilginin kaynağı ve aktarım biçimi konusunda toplumsal ve kültürel tutumları da belirlemiş; böylece kitap ve metinler, eleştirel düşüncenin olanaklarını hem besleyen hem de sınırlayan merkezi unsurlar hâline gelmiştir. İslam toplumları, tarih boyunca kitabı yalnızca bir bilgi nesnesi değil, aynı zamanda kutsalla irtibatın, entelektüel adanmışlığın ve kültürel aidiyetin sembolü olarak görmüştür. Kitapla kurulan çok katmanlı bu ilişki, bir yandan ilmî üretimin

zenginleşmesine katkı sağlarken, diğer yandan zamanla metne mutlak otorite atfeden bir anlayışın gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu anlayış, bilginin yalnızca aktarılması gereken bir hakikat olarak kabul edilmesini beraberinde getirmiş; bireysel yorum, eleştirel yaklaşım ve sorgulayıcı düşünce gibi unsurlar, çoğu zaman ya geri planda bırakılmış ya da kültürel olarak sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda, İslam medeniyetinde kitaplarla kurulan tarihsel ilişkiyi, eleştirel düşüncenin imkânları ve sınırları çerçevesinde yeniden değerlendirmek hem gelenekten beslenmek hem de düşünsel özgürlüğe alan açmak adına önemli bir başlangıç noktası sunmaktadır.

Geleneksel toplumlarda okuma biçimleri genellikle dinî metinlerle sınırlıdır. Bu okuma biçimi, özellikle İslam, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi kutsal kitap merkezli dinlerde, metin, nihai anlamı kendi içinde taşıyan bir otorite olarak kabul edilir. Bu anlayışta bilgi, bireyin üretiminden çok, doğru olanın keşfi ve aktarımıdır (Nasr, 1993). Geleneksel eğitimde talebelik statüsü, metinleri ezberleme ve hocadan öğrenme üzerinden şekillenir. Bilginin aktarımı rivayet zincirleri ve hoca-talebe silsilesi aracılığıyla gerçekleşir. Buradaki okuma pratiği, çoğunlukla sözlü kültürle iç içe geçmiş bir yazılı kültür biçimidir (Goody, 2013, s. 304). Öğrenci, metni sadece okuyan değil, aynı zamanda taşıyandır. Bu anlayışta metne duyulan saygı, epistemik otoriteye teslimiyeti de içermektedir.

Bu eğitim süreci, İslam dünyasında yüzyıllar boyunca canlı kalmış; öğretmen ile öğrenci arasındaki kişisel aktarım ilişkisi, bilgiye otorite kazandıran temel unsur olarak görülmüştür. Bu anlayış çerçevesinde medrese müfredatında, öğrenciler geçmişten gelen ilim zincirini temsil eden **icazet** sistemiyle yetkilendirilmişlerdir. Böylece bilgi, yazılı metinle değil, kişiden kişiye kurulan güven ilişkisiyle meşruiyet kazanmıştır (Unan, 1999, s. 150-151).

Mohammed Arkoun, eleştirel yaklaşımın önündeki en büyük engellerden birinin, İslam geleneğindeki metinlerin sorgulanamazlığı ve bu metinler etrafında örülen dogmatik yapılar olduğunu vurgular (Arkoun, 1994, s.45-47). Bu bağlamda, İslam toplumlarında kitaplara atfedilen değer, yalnızca bilgi aktarımının bir aracı olarak değil, aynı zamanda kutsalla ilişkilendirilen bir kültürel nesne olarak eleştirel düşüncenin gelişimini şekillendirmiştir. Nitekim Rosenthal, İslam düşüncesinde bilginin kutsal metinlerle özdeşleştirilmesinin, eleştirel yaklaşımın gelişimini sınırladığını vurgulamıştır (Rosenthal, 2004, s. 218-219). Böylelikle bilgi, eleştiriye açık bir yapıdan ziyade otoriter ve sabit bir yapıda kurgulanmıştır.

Öte yandan İslam düşünce tarihine baktığımızda, karşımıza son derece zengin bir bilgi birikimi çıkmaktadır. Fıkıh, kelam, tefsir, hadis, tasavvuf ve felsefe gibi birçok alanda kaleme alınmış sayısız eser, bu mirasın ne denli kapsamlı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu düşünce geleneğinin bilgi açısından yetersiz olduğunu ileri sürmek, hakkaniyet ölçülerıyla bağdaşmaz. Bununla birlikte, İslam düşüncesinin geçmişteki özelliklerinin günümüz düşünce yapısını belirlemesi meselesi dikkatle üzerinde durulması gereken bir konudur. Zira tarihsel birikimin etkisi, sadece geçmişte kalmamış, günümüz Müslüman toplumlarının zihinsel kalıplarını, düşünme biçimlerini ve entelektüel yönelimlerini de şekillendirmeye devam etmiştir. Bu durum hem bir imkân hem de bir sınır oluşturmakta; bir yandan güçlü bir geleneksel zemine dayanma avantajı sunarken, diğer yandan yenilikçi ve eleştirel düşüncenin önünde bir engel teşkil edebilmektedir. Bu dönüşümle birlikte geleneksel otoriteyi sorgulamadan izleme öne çıkarken bağımsız akıl yürütme yoluyla hüküm verme kurumu giderek işlevsiz hâle gelmiştir. Medrese geleneğinde zamanla yaygınlaşan ezber odaklı öğretim uygulamaları, özellikle belli dönemlerde eleştirel ve yaratıcı düşünme imkânlarını sınırlamıştır (Aydın, 2023, s. 61-66). Epistemolojik düzlemde yaşanan bu değişim, eleştirel düşüncenin İslam kültüründe bireysel akıl yürütme ve farklı yorum üretme kapasitesinin daralmasına yol açmıştır. Günümüz İslam toplumlarında kitap okuma, anlamaya ve sorgulamaya yönelik bir entelektüel çabanın ürünü olarak değil; daha ziyade inançları pekiştirme aracı olarak şekillenmiştir. Kitaplara yalnızca bilgi edinme ya da düşünsel gelişim sağlama bağlamında değil, onlara inanma saikiyle yaklaşmak, kültürel kodlarımızın ve

tarihsel tecrübemizin derinliklerine yerleşmiş bir tutumdur. Bu durum yalnızca dini ilimlerle sınırlı kalmayıp, edebiyat, tarih, siyaset ve hatta bilim gibi alanlardaki eserlere yönelik okuma biçimlerinde de kendini göstermektedir.

Bu bağlamda İslam kültüründe eser kaleme almak, yalnızca entelektüel bir faaliyet değil, aynı zamanda ahlaki ve manevi bir temsil biçimi olarak görülmüştür. Bir eserin içeriği kadar, onu yazarın kişinin kimliği, ehliyeti ve toplumsal konumu da esere yüklenen anlamı belirlemiştir (Makdisi, 1981, s.127-135). Bu durum, zamanla âlim figürünün neredeyse yarı-kutsal bir otoriteye dönüşmesine neden olmuştur. Ebu Hanife, İmam Şafii, Gazali, Fahreddin Razi gibi isimlerin eserleri, sadece bilimsel içerikleriyle değil, temsil ettikleri geleneksel ve ahlaki değerlerle de dokunulmazlık kazanmıştır (Gutas, 1998, s. 89-91). Bu çerçevede metinlere yönelik eleştiri, çoğu zaman kişiye yönelik saldırı ya da geleneksel otoriteye başkaldırı olarak algılanmış; eleştirel düşüncenin gelişimi kültürel olarak sınırlandırılmıştır (Arkoun, 1994, s.42). Böylece Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam gibi alanlarda üretilen eserler, kutsal metni temel aldığı için doğrudan veya dolaylı olarak kutsallık atfedilen eserler şeklinde değerlendirilmiştir. Bir dini metin yazarın kişi, metnin içeriği nedeniyle otorite kazanmış ve bu otoriteye yönelik eleştiriler sınırlandırılmıştır. Örneğin, bir tefsir kitabı yazıldığında, doğrudan vahiyden bahsetmesi nedeniyle eleştirilemezlik statüsüne sahip olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda, eseri kaleme alan kişi de kutsallık atfından pay almakta ve yazdığı metin, zamanla eleştirilemez bir otorite haline dönüşmektedir. Böylece okuyanlar kitapları bilgi merkezli bir biçimde anlamak, yorumlamak, değerlendirmek, eleştirmek, sorgulamak için değil, “inanmak”, “meşruiyet kazanmak” ve “geleneğe bağlılık göstermek” amacıyla okumuşlardır. Bu yaklaşım, kitapları toplumsal aidiyetin ve otoriteye bağlılığın sembolü haline getirmiştir.

Bu eğilim, bireysel deneyimlerin bile tarihsel bağlamlarından kopartılarak evrensel hakikatler gibi sunulmasıyla daha da belirginleşmiştir. Örneğin âlimin manevi tecrübesi, yaşandığı tarihsel ve toplumsal koşullardan soyutlanarak genel geçer bir bilgi kaynağı gibi değerlendirilmiştir. Ancak manevi deneyim ve bilgilerin toplumsal yapıların, tarihsel süreçlerin ve kültürel bağlamların ürünü olduğu dikkate alındığında, onların evrenselliği sorgulanmalıdır (Aydın, 2023, 61-66). Kelam, Fıkıh, Hadis, Tasavvuf gibi alanlar beşerî bir birikim sonucu oluşmuştur. Bu alanların hepsi süreç içerisinde insan zihninin yorumlarıyla birlikte meydana gelmiş birikimlerdir. Bu nedenle de bu alanların kendilerine özgü bir geçmişi vardır ve bu geçmişe dayalı bir tarihi vardır (Onat, 2013, s.48).

Bu noktada, İslam düşüncesinin yeniden değerlendirilmesinde epistemik alçakgönüllük ilkesinin temel bir yaklaşım olarak benimsenmesi büyük önem taşımaktadır. Epistemik alçakgönüllülük, bireyin kendi bilişsel sınırlılıklarını fark etmesi, bilgisine ilişkin temkinli bir tutum benimsemesi ve başkalarının görüşlerini dikkate almaya istekli olması şeklinde tanımlanabilir. Bu kavram, hem kişinin bilişsel kapasitesinin sınırlarını kabul etmesi hem de bu sınırların bilgisel davranışlarına yön vermesi olarak tanımlanır (Zagzebski, 1996, s.77-258). Bu bağlamda bir toplumda eleştirel düşüncenin oluşabilmesi için epistemik alçakgönüllülüğün gelişmesi gerekir. Kendini mutlak hakikatin taşıyıcısı olarak gören topluluklar, farklı görüşlere kapalı kalırlar. Bu bağlamda, çoğulculuğu esas alan, beşerî sınırlılıkların bilincinde olan ve dogmatizme mesafe koyan yeni bir epistemolojik temele ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yaklaşıma göre inançlar ve düşünsel kabuller belirli tarihsel, kültürel ve dilsel çerçeveler içinde göreceli olarak şekillenir; mutlak, değişmez ve bağlamdan bağımsız değildir. Düşünsel temellerimizi sorgulamak, onları yıkmak değil; aksine, daha sahici ve tutarlı biçimde yeniden inşa etmeye zemin hazırlamak anlamına gelir (Aydın, 2023, 61-66).

Bu nedenle kültürel mirasın anlamlandırılmasında iki uç yaklaşım, hakikati perdelemektedir. İlki, geleneksel düşünce birikimini tümünden reddederek ilmi temelden yoksun, yüzeysel yorumlarla sağlıklı kavrayışı imkânsızlaştırırken; diğeri, geleneği mutlak bir kutsiyet zırhına bürüyerek onu nesnel ve eleştirel değerlendirmeden uzaklaştırmaktadır. İslam toplumlarında kitaplarla kurulan

ilişki, yüzyıllar boyunca sadece bilgiye ulaşmanın değil, aynı zamanda kültürel aidiyetin, ahlaki duyarlılığın ve hatta manevi bağlılığın bir göstergesi olmuştur. Ancak zamanla bu bağ, eleştirinin önüne geçen bir kutsiyet perdesine dönüşmüş; bilgiye duyulan saygı, eleştirel düşünceye mesafe koymaya başlamıştır. Bu sebeple, kültürel mirasımıza dair şimdiye dek verilmiş hükümler, titizlikle ve cesaretle yeniden gözden geçirilmelidir. Aynı zamanda, her iki yaklaşımın da yol açtığı zihinsel engeller aşılmalı; geleneğin bugüne temas eden yönleri eleştirel bir süzgeçten geçirilerek, düşünce üretimimizi felce uğratan unsurlar kararlılıkla tasfiye edilmelidir. Sağlam bir eleştiri anlayışının inşası, bu sürecin ön koşuludur (Anay, 1996. s. 12-14). Kadim mirasa sırt çevirmeden; ama aynı zamanda onu dokunulmazlık zırhından çıkararak yeniden düşünmenin zamanı gelmiştir. Bu noktada, sonuç bölümünde ele alınacağı üzere hem gelenekten beslenen hem de özgür düşünceye alan açan yeni bir yaklaşım tarzı, İslam medeniyetinde eleştirel düşüncenin yeniden canlanması için güçlü bir zemin sunabilir.

SONUÇ

Eleştirel düşünce, yalnızca mantıksal çıkarımlarla ilerleyen bir entelektüel etkinlik değil; aynı zamanda insanın kendisiyle ve kültürüyle kurduğu ilişkinin özüdür. Bu makale boyunca gösterildiği gibi, yazılı kültürün gelişimi ve matbaanın yaygınlaşması, bilginin erişilebilirliğini artırmakla kalmamış, aynı zamanda bireyin düşünsel özgürlüğünü inşa edebilmesi için gerekli zemini de hazırlamıştır. Ancak bu zeminin oluşması, yalnızca teknik araçların varlığıyla değil, o araçları hangi zihinsel ve kültürel bağlamda kullandığımızla doğrudan ilgilidir.

İslam düşünce tarihinde eleştirel yaklaşımın kimi dönemlerde sınırlanmış olması, bu medeniyetin bütünüyle dogmatik ya da durağan olduğu anlamına gelmemelidir. Aksine, farklı coğrafya ve dönemlerde, özellikle felsefe, kelam, tarih ve sosyoloji gibi alanlarda eleştirel düşünceye dayalı önemli bir birikim oluşmuştur. Bu bağlamda eleştirel düşünce geleneği yalnızca Batı'ya özgü bir olgu değil, İslam dünyasında da köklü örneklerle sahip çok katmanlı bir süreçtir. Ancak bu potansiyelin kurumsallaşamamış olması ve sonraki yüzyıllarda sınırlı entelektüel zemin bulması, eleştirel düşüncenin toplumsal ölçekte yaygınlaşmasını güçleştirmiştir. Bu durum, kitapla kurulan ilişkinin çoğu zaman anlamaya değil, inanmaya odaklanmasına neden olmuş; bilgi, dönüştürülen bir yapı olmaktan çıkıp korunması gereken bir miras haline gelmiştir. Oysa düşünmenin en insani yönü, mirasa körü körüne bağlı kalmak değil, onu anlamaya çalışmak, gerektiğinde dönüştürmek ve kendi çağının ihtiyaçlarıyla yeniden ilişkilendirmektir.

Osmanlı'da matbaanın geç benimsenmesi, bilgiye atfedilen kutsiyetle doğrudan bağlantılı bir olgu olarak değerlendirilebilir. Bilgi, özellikle dini metinler bağlamında manevi bir değer taşıırken, ulema ve otoriteler bu değer üzerinden bilgi üretimi ve yayılımını kontrol altında tutmayı tercih etmiştir. Bu durum, el yazması kitapların değerini artırmış ve bilginin kutsallığını pekiştirirken, aynı zamanda toplumda bilginin elit bir çerçevede sınırlı kalmasına yol açmıştır. Böylece Osmanlı toplumsal ve kültürel yapısında bilgiye atfedilen prestij, matbaanın geç benimsenmesiyle birlikte korunmuş ve bilgi üretimi ile yayılımı arasında karşılıklı pekiştiren bir ilişki ortaya çıkmıştır.

Bu noktada epistemik alçakgönüllülük, yani kendi bilgi sınırlarını kabul etme ve farklı perspektiflere açık olma erdemi, eleştirel düşüncenin gelişimi için hayati önemdedir; çünkü eleştirel düşünce ancak epistemik alçakgönüllülükle desteklenirse gelişebilir. Günümüzde kitapların tartışılabilir, değerlendirilebilir ve yeniden yorumlanabilir metinler olarak ele alınması, metinlerin sorgulanabilir olması eleştirel düşüncenin toplumda yaygınlaşmasını sağlar.

Günümüz toplumlarında kitapların eleştirilemez ve kutsal nesneler olarak değil; tartışılabilir, değerlendirilebilir ve yeniden yorumlanabilir metinler olarak ele alınması, eleştirel düşüncenin toplumsal düzeyde yaygınlaşması açısından önem taşımaktadır. Unutulmamalıdır ki eleştirel düşünce, sadece bilginin nasıl edinileceğiyle değil, bilginin insana ne yaptığıyla da ilgilidir. O hâlde mesele yalnızca düşünmek değil; düşünmenin ahlaki sorumluluğunu da taşımaktır. Ve belki de gerçek anlamda bir medeniyet, metinleri yalnızca aktarım aracı olarak değil, tartışma,

değerlendirme ve yeniden yorumlama nesnesi olarak görebilen bir entelektüel bilinçle inşa edilebilir.

Son olarak, eleştirel düşünce yalnızca bilginin nasıl edinileceğiyle değil, bilginin insana ne yaptığıyla da ilgilidir; dolayısıyla eleştirel düşünce, bilgi edinimi kadar bilginin etkisi ve ahlaki sorumlulukla da bağlantılıdır. Gerçek anlamda bir medeniyet, metinleri sadece aktarım aracı olarak değil, tartışma, değerlendirme ve yeniden yorumlama nesnesi olarak görebilen entelektüel bilinç ve epistemik alçakgönüllülükle inşa edilebilir; yani medeniyetin derinliği, entelektüel bilinç ve epistemik alçakgönüllülükle ölçülür.

Extended Summary

This study examines the dynamic and multidimensional relationship between written culture and critical thinking from a cultural and epistemological perspective. While critical thinking is commonly conceived as a personal intellectual ability, this paper argues that it is also deeply embedded in the cultural, historical, and institutional contexts in which individuals operate. Specifically, the article explores how the development of written culture—especially the invention of writing and the later dissemination of the printing press—has profoundly affected the formation, transmission, and transformation of knowledge. The central argument is that critical thinking cannot be fully understood outside the socio-cultural environments that either nurture or suppress it.

In this context, the invention of the printing press represents a turning point. The ability to produce multiple copies of the same text standardized information and enabled the dissemination of diverse viewpoints. In Western Europe, this led to the rise of the Enlightenment, scientific rationalism, and democratic ideals. Texts could now be read and interpreted independently of institutional authorities, such as the Church or the aristocracy. Reading became a solitary and reflective activity, and this shift created the conditions necessary for questioning tradition, deconstructing dogma, and engaging in intellectual self-reflection.

Contrastingly, in the Islamic world, the integration of the printing press into cultural and educational systems was significantly delayed. Although the Islamic civilization produced a rich legacy of philosophical, theological, and scientific knowledge, its relationship with written culture was shaped by specific religious and pedagogical traditions. Books, particularly religious texts, were not only repositories of knowledge but were also treated with reverence and sanctity. This sanctification of knowledge contributed to a perception that certain texts were immune to critique. In this cultural framework, the authority of the text and its author often went unquestioned, and reinterpretation or disagreement was viewed with suspicion.

The study explores the institutional and epistemological consequences of this cultural disposition. In traditional Islamic education systems, such as madrasas, learning often relied on memorization, recitation, and transmission from teacher to student. This approach prioritized the preservation of knowledge over its critical examination. Moreover, the handwritten manuscript culture that prevailed before the printing press emphasized the individuality of the author and the uniqueness of the text. This further reinforced a symbolic distance between the text and the reader, limiting the possibility for dialogic engagement.

The delayed adoption of the printing press in the Islamic world—due to religious, political, and socio-cultural reasons—meant that access to knowledge remained largely restricted to elite circles for much longer. The ulema, as the custodians of religious knowledge, exercised control over what could be taught, read, or circulated. This control, although functional for the preservation of orthodoxy, hindered the expansion of pluralistic thinking and the development of a robust culture of critique. A significant conceptual contribution of the paper is the emphasis on “epistemic humility” as a necessary virtue for the flourishing of critical thinking. Epistemic humility refers to the acknowledgment of the limits of one’s own knowledge and the willingness to

consider alternative viewpoints. In cultures where knowledge is seen as sacred and unchangeable, epistemic humility is often absent, making dialogue and self-criticism difficult. This paper suggests that fostering such humility is crucial for any intellectual tradition that seeks to be both authentic and adaptive.

The article emphasizes epistemic humility—acknowledging the limits of one’s knowledge and being open to alternative perspectives—as a key virtue for the development of critical thinking. In cultures where knowledge is regarded as sacred and immutable, this humility is often lacking, making dialogue and self-criticism difficult. Critical thinking cannot be cultivated independently of the broader epistemological and cultural structures that shape knowledge production and dissemination. Written culture, particularly print culture, provides the infrastructure for questioning authority and democratizing knowledge; however, for this to be effective, it must be supported by a cultural ethos that values critique, openness, and intellectual plurality. Without such a foundation, even the most advanced technologies fail to bring meaningful change in how societies think. The study shows that the conditions for developing critical thinking depend on how societies conceptualize knowledge, authority, and the individual’s engagement with texts. It calls for a reevaluation of traditional knowledge systems, especially in Islamic contexts, and for creating environments where knowledge is not only preserved but also interrogated, debated, and transformed. In this way, critical thinking can be institutionalized as a shared cultural value rather than a privileged intellectual exercise.

Critical thinking cannot be developed in isolation from the broader epistemological and cultural structures that shape knowledge production and dissemination. Written culture, particularly print culture, provides the infrastructure for questioning authority and democratizing knowledge; however, for this to be effective, it must be supported by a cultural ethos that values critique, openness, and intellectual plurality. Without such support, even the most advanced technologies cannot bring about meaningful changes in the ways societies think. The article emphasizes that the conditions for the development of critical thinking depend on how societies conceptualize knowledge, authority, and the role of the individual in engaging with texts. It particularly calls for a reevaluation of traditional knowledge systems in Islamic contexts and the creation of environments where knowledge is not only preserved but also debated, interrogated, and transformed. Only in this way can critical thinking be institutionalized as a shared cultural value rather than a privileged intellectual exercise.

KAYNAKÇA

- Aquinas, S. T. (2014). *The Summa theologia: Complete edition*. London: Catholic Way Publishing.
- Akarsu, B. (1998). *Felsefe terimleri sözlüğü* (8. baskı). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Anay, H. (1996). Bir Osmanlı düşüncesinden bahsetmek mümkün mü. *Dergâh*, c. VII, sy, 76, 12-14.
- Arslan, A. (1992). Aydınlanma. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 23–32.
- Arslan, H. (2018). *Epistemik Cemaat-Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi (Paradigma Yayınları)*. Paradigma Yayınları.
- Arkoun, M. (1994). *Rethinking Islam: Common questions, uncommon answers*. Boulder, CO: Westview Press.
- Aydın, H. Aydın, H. (2023). “İslam Kültür ve Eleştirel Düşünce.” *Kültürel Sorunlarımız Üzerine Felsefi Sorgulamalar içinde*, Bursa: Sentez Yayınları.
- Bağır, M. A. (2014). Kutsal kitap eleştirisi: eski ahit örneği ve modern dönem öncüleri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(31), 279–310.
- Copleston, F. C. (2000). *Felsefe tarihi: aristoteles* (A. Yardımlı, Çev.). Ankara: İdea Yayınevi.
- Descartes, R. (2020). *Meditasyonlar* (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.

- Dewey, J. (1910). *How we think* (Rev. ed.). Boston: D.C. Heath & Co.
- Duralı, Ş. T. (2000). *Çağdaş küresel medeniyet*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Duralı, Ş. T. (2013). *Aklın anatomisi: Salt aklın eleştirisinin teşrihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Durmuş, B. T. (2017). Matbaa teknolojisinin Osmanlı Devletine giriş koşulları ve tartışmalar. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(2), 950–968.
- Eisenstein, E. L. (1980). *The Printing press as an agent of change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ertekin, F. (2018). Geç dönem Osmanlı düşüncesinde bekâ arayışlarının epistemolojik temelleri (1878-1918). M. Omay, C. Şenel, & A. İbişi (Yay. Haz.), *Uluslararası İstanbul Felsefe Kongresi Bildiri Kitabı* (C. 1, s. 3–37). Mantık Derneği Yayınları.
- Febvre, L., & Martin, H. J. (1976). *The Coming of the book: the impact of printing, 1450–1800*. London: Verso.
- Foucault, M. (2020). *Bilginin arkeolojisi* (V. Urhan, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Freire, P. (1991). *Ezilenlerin pedagojisi* (D. Hattatoğlu, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Goody, J. (2011). *Yaban aklın evcilleştirilmesi* (K. Değirmenci, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Goody, J. (2013). *Yazılı ve sözel arasında etkileşim: okur-yazarlık, aile, kültür ve devlet üzerine incelemeler* (M. Küçük, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Gutas, D. (1998). *Greek Thought, Arabic Culture*. London: Routledge.
- Harari, Y. N. (2015). *Hayvanlardan tanrılara: Sapiens – İnsan türünün kısa bir tarihi*. (E. Genç, Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Heidegger, M. (2013). *Düşünmek ne demektir?*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- İnalcık, H. (1978–1997). *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve siyasi yapısı* (Cilt 1–3). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Johns, A. (1998). *The Nature of the book: print and knowledge in the making*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kant, I. (2013). *An Answer to the question: 'what is enlightenment?'*. London: Penguin UK.
- Kaplan, M. (1946). *Tevfik Fikret ve Şiiri*. İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Lau, J. Y. (2024). Revisiting the origin of critical thinking. *Educational Philosophy and Theory*, 56(7), 724–733.
- Logan, R. K. (1986). *The Alphabet effect: The Impact of the phonetic alphabet*. New York, NY: New York State.
- Makdisi, G. (1981). *The Rise of colleges: Institutions of learning in Islam and the West*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Mardin, Ş. (1992). *Bediüzzaman said nursi olayı: Modern Türkiye'de din ve toplumsal değişim* (M. Çulhaoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg galaxy: the making of typographic man*. Toronto: University of Toronto Press.
- Mystakidis, B. A. (2001). Osmanlı hükümeti tarafından ilk kurulan matbaa ve bunun neşriyatı (M. Yılmaz, Sadeleştiren). *Türk Kütüphaneciliği*, 15(4), 436–442.
- Nasr, S. H. (1993). *Knowledge and the sacred*. New York: State University of New York Press.
- Onat, H. (2013). İslam bilimleri ve yöntemi açısından tarihin anlam ve önemi. In M. M. Söylemez (Ed.), *Kur'an ve İslami İlimlerin Anlaşılmasında Tarihin Önemi* (ss. 1–68). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Ong, W. J. (2013). *Sözlü ve yazılı kültür: Sözel yapıların teknolojileşmesi* (S. P. Banon, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Yazıdan Matbaaya: Eleştirel Düşüncenin Epistemolojik Serüveni ve Osmanlı Örneği

- Paul, R., & Elder, L. (2020). *Kritik düşünce: Yaşamınızın ve öğrenmenizin sorumluluğunu üstlenmek için araçlar* (Ed.: A. E. Aslan & G. Sart). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Pektaş, N. (2015). The Beginnings of Printing in The Ottoman capital: Book production and circulation in early modern istanbul. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 16(2), 3–32.
- Platon. (2019). *Sokrates'in savunması* (S. Eyüboğlu, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Popper, K. (2002). *The Logic of scientific discovery*. London: Routledge Classics.
- Ramazan, Y. (2020). *Düşünmenin alfabesi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Ricoeur, P. (1999). *Eleştiri ve inanç* (A. Derman, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Robinson, F. (1993). Technology and religious change: Islam and the impact of print. *Modern Asian Studies*, 27(1), 229–251.
- Rosenthal, F. (2004). *Bilginin zaferi: İslam düşüncesinde bilgi kavramı* (L. Güngören, Çev.). İstanbul: Da Yayıncılık.
- Ruggiero, V. R. (2017). *Eleştirel düşünce için bir rehber* (S. Atay, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Russell, B. (2004). *History of Western Philosophy*. London: Routledge.
- Sezer, B. (1988). *Türk sosyolojisinin ana sorunları*. İstanbul: Sümer Kitabevi.
- Şahinel, S. (2007). *Eleştirel düşünce*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Unan, F. (1999). Osmanlılarda medrese eğitimi. *Yeni Türkiye*, 5, 149.
- Weber, M. (1999). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu* (Z. Gürata, Çev.). İstanbul: Ayraç Yayınevi.
- Yılmaz, K. (2021). *Eleştirel ve analitik düşünme*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Zagzebski, L. (1996). *Virtues of the Mind: An inquiry into the nature of virtue and the ethical foundations of knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.

 SUITDER SÜLEYMANİYE İNŞAN VE TOPLUM BİLİMLERİ DERGİSİ Süleymaniyehumanitiesand Social Sciences Journal	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muafır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yoktur.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval
Informed Consent:	No participants.
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.